

دکتر محمد شاه کهگه
دانش یارگروه زبان و ادبیات فارسی،
دانشگاه جی سی، فیصل آباد، پاکستان

مقایسه شعر بیدل دهلوی و نصیر گولروی

چکیده:

نصیرالدین نصیر گولروی یکی از شاعران برجسته فارسی روزگار معاصر در پاکستان است. سبک شعرش شدیداً تحت تاثیر شعر بیدل دهلوی قرار گرفته است. رباعی های او بیشتر تحت تاثیر عواطف و احساسات درونی وی سروده شده و در آن ها قصد تعلیم نبوده است. به همین سبب شور و وجد و حال ویژه ای در آن ها محسوس است. وی در رباعی گویی به بیدل دهلوی اعتنا داشته است. وی نه تنها در شعرش از هنر و اندیشه بیدل استفاده کرده است. بیدل برای نصیر گولروی فقط شاعر نیست بل که عارفی است، ژرف اندیش و فیلسوفی است صافی دل، او خودش را کوچه نشین بیدل می نامد و مجموعه شعر خود "عرش ناز" را به بیدل معنون کرده است.

کلید واژه: شاعر گولروی، پاکستان، شاعر دهلوی، هند، اندیشه بیدل، فکر نصیر، فیلسوف.

Abstract:

The temperature/nature of Naseer-ud-Din Naseer Golarvi's Persian "ghazal" and 'Rubai' is like that of the classics of the language. His Persian poetry is mostly imbued with the poetry of Mirza Abdul Qadir Bedil. Style of Bedil's poetry is very complicated. His

poetry contains "Sabk-e-Hindi" style. Naseer also writes Bedil's style. we also find mystic tinge in his poetry.

Keyword: Sabke Hindi, style, Ghazal, Rubai, complicated.

میرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی ثم الدہلوی در سال ۱۰۴۵ھ ولادت یافت و به هفتاد و نه سالگی به دور حیات گفت. او پیر میکده سخندانى و افلاطون خم نشین یونان معانی بود یعنی از قوم ارلاس بود. املش از ترکان جغتای بر لاس بود و در هند وستان متولد و تربیت شد و بیشتر عمر خود را در شاهجهان آباد به عزلت و آزادی گزراند و سرگرم تفکرات عارفانه و ایجاد آثار فراوان منظوم و منشور خود بود. کلاتش سه بار در هندوستان و دو بار به طور کامل در افغانستان و ایران به چاپ رسیده است. وی در نظم و نثر سبکی خاص داشت و در آشارش افکار عرفانی بامضامین پیچیده و استعارات و کنایات در هم آمیخته، بیدل در خیال بندى و ایراد مضامین باریک مصر بود. بزرگانى که بیدل را خضر طریقت و راهنما بو دند و او از محضر شریف آنها استفاده می نموده عبارتند از شیخ کمال، شاه قاسم هو اللہی، شاه فاضل و شاه کابلی.

بیدل برای نصیر گولروى فقط شاعر نیست بلکه عارفی است، زرف اندیش و فلیسوفی است، صافی دل، او خودش را "کوچه نشین بیدل" می نامد و مجموعه شعر خود با نام "عرش ناز" را به بیدل معنون کرده است وی لقب هایی مسجع و مقفی نثاروی کرده است:

به نام افلاطون دانش کده حقایق، جالینوس عزلت گاه
دقایق، مفخر عرفای اعصار، مرجع فضلاء امصار، حیرت خانه رموز و
اسرار، کشف معضلات معارف حلال نکات عوارف، سیاح عجله
فصاحت، سیاح حدایق بلاغت، حارس عقل و شرح، عارف اصل و
فرع، سالک بادیه تجرید، نقطه، دایره توحید، ادب یافته عتبه
عبودیت، نواخته نوال باب ربوویت، مجزوب و حدت، مقفی

هدایت، مکمل به اکیلیل سخن، مطر ز به طراز علم و فن، تربیت یافته اولیاء،
خلاصه فیضان اصفیاء، نباض فطرت انسانی، خطیب منبر سحر
بیانی، سلطان اقلیم الفاظ و معانی، مسافر رسیده منزل، فقیر مستغنی
دل، ابوالفضائل حضرت میرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی ثم الدهلوی
قدس سره العزیز تقدیم می کنم۔"

**درباره بیدل دهلوی، سخنور بزرگ دیگر شبه قاره اسدالله خان غالب
دهلوی [د: ۱۶۸۱م] گفته است:**

گر مله حضرت بیدل کا خط لوح مزار

اسد، آینه پرواز معانی مانگے ۲

جای دیگر:

طرز بیدل میں ریخته لکھنا

اسد الله خان قیامت ہے ۳

سید نصیر الدین نصیر گیلانی گولروی یکی از شاعران برجسته فارسی
روزگار معاصر در پاکستان وی در شعر سرایی اش به انواع مختلف شعر
فارسی مانند قصیده، مثنوی، رباعی، غزل و قطعه پرداخته است۔ بدین
دلیل شعرش دارای تنوع و بیژهای از نظر قالب های شعری است۔ آثار
ارزشمندش نشان گر مهارت فراوان شاعر به انواع سنتی شعر فارسی است
یعنی نصیر در تمام اقسام شعر از قصیده، رباعی، مثنوی، غزل، قطعه و
مستزاد سروده است ولی شهرت او به واسطه رباعی ها و غزل های دل
نشین و روان است که در این نوع شعر از خود استادی نشان داده و در
زمان خود در هنر رباعی و غزل سرایی بی نظیر بوده است۔ شعرهایش
در محکم، روان و دارای نکات باری و مطالب بدیع و مضمون های تازه و
از مطالب عرفانی و حکمتی مملو است و در بعضی از آنها لغات و تعبیرات
و تکیب نوین به کار برده است مانند این بیت ها:

اگرچه دامن کشیده از من ولی فتادم به پای نازش

بگفتمش، زحمت عاجی، تبسمی کرد و گفت، آری
اگ تو خواهش زساز هستی رسی به آهنگ نغمه کن
الاپ در وجدگاه عالم نی دهانی دهاپاماگاما گاری ۴
سبک شعرش شدیداً تحت تاثیر شعرمولوی، خسرو و بیدل قرار گرفته
است. بیشتر غزل های وی به پیروی از خسرو و بیدل سروده شده
است. در غزل های نصیرالدین نصیر رنگ صوفیانه نمایان است. او در
غزل فارسی و اردو شیوه خاصی و منفرد داشت. شیوه خاصی و منفرد
داشت. شیوه ویدرمیان مردم پسندیده بود. نصیر گیلانی ادعای کرد که
طرز وی یگانه است و اعتراف می کرد که او در غزل های خود چاشنی
عشق، مستی درد و غم ولزت معنی را از میخانه بیدل دهلوی گرفته است.

بیدل دهلوی:

دور از بساط وصل تو ماییم و دیده ای
چون شمع کشته داغ نگاه رمیده ای
بیدل ز کشتزار تمناست حاصلیم
تخم دلی به سعی شکستن دمیده ای ۵

نصیر گولروی:

سرلوح مصحف رخ گشا که بهار صبح دمیده ای
کرمی که یوسف رحمتی، نظری که دولت دیده ای
طرب ای نصیر ابوالبیان چه شوی فسرده ز ابلهان
که تودر نگاه چمن دلان همه جلوه ای، همه دیده ای ۶

بیدل دهلوی:

همه راست زین چمن آرزو که به کام دل ثمری رسد
من و پریشانی حسرتی که ز نامه گل به سری رسد
نگهی نکرده ز خود سفر، ز کمال خود چه برد اثر
برویم در پی آن قدر که به ماز ما خبری رسد ۷

نصیر گولروی:

اگر است در دلت آرزو که نظربه خوش نظری رسد
به حریم جلوه خود نشین که ترا ازو خبری رسد
شب تارو گریه مستقل منم و کشاکش زخم دل
به امید آن که ستاره ای سر مطلع سحری رسد
مدد ای کرشمه آرزو که نصیر در ره جستجو
نفسی کشد، سخنی زند، قدمی نهد، به دری رسد ۸

بیدل دهلوی:

تب و تاب اشک چکیده ام که رسد به معنی راز من
ز شکست شیشه دل مگر شنوی حدیث گداز من
ز ترانه ای که ادا کنم چکنم اگر نه حیا کنم
ز دل فسرده چه وا کنم گره است رشته ساز من
اگر غبار زمین کنی و گر آسمان برین کنی
من اسیر بیدل بیکی تو کریم بنده نواز من ۹

نصیر گولروی:

چه سخن رسید ز شور دل به لبان زمزمه ساز من
که به خلق رفته قیامتی ز نوای سینه گداز من
چه طلسم حیرت مطلقم، چه فسون عقل مجردی
نه به من رسد نگ و تاز تونه به تو رسد نگ و تاز من
چه کنم نصیر به ناکسان نظر هوس پی آب و نان
که هزار مرحمت و کرم بنموده میر حجاز من ۱۰

بیدل دهلوی:

آیین خود آبی از روز الست استش
دل تحفه میر آن جا کاینه به دست استش
نخچیر فنا غیر از تسلیم چه اندیشد

در رنگ تو پردازد تیری که به دست استش
توفا کشا کشها وضع نفس است این جا
ما ماهی آن بحریم کاین صورت شست استش ۱۱
رنگ نصیر گولروی ملاحظه بکنید:
تعالی الله چه زیبا بر سر محفل نشست استش
نو گویی جان و ایمان دل عالم به دست استش
کجا اغیار و اعداء، خویش را بیگانه می بینم
که از پیوستنش بس وحشت افزا تر گسست استش
خضر در سبزه خطش بهار زندگی جوید
مسیحا نیم جان در یاد لعلمی پرست استش ۲۱

بیدل دهلوی:

چوسر شک، بی سرو پایی ام قدمی نزد به هوای تو
نو گویی جان و ایمان دل عالم به دست استش
نه به دل ز عجز رسا رسم، نه به رمز آئنه و ا رسم
به کجا رسم که به جا رسم، من غافل از همه جای تو
من بیدل وصف انس و جان دل خاک تا سر آسمان
به فدای تو به فدای توبه فدای تو به فدای تو ۳۱

نصیر گولروی:

چه دلی مست طرب نشد ز دو چشم باده به جام تو
چه قیامت است که سرنزد ز خرام فتنه گام تو
به مقام صلح رسیم کی، تو به زهد و من به هوای می
به تا ملی مژه باز کن چه جواب من، چه اسلام تو
شده غرق زورق آرزو به هجوم لجه جستجو
کرم ای نصیر شکستگان! که نصیر خسته غلام تو ۴۱
از امتیازات شعر نصیر گولروی این است که او نکته های عرفانی

و عشق حقیقی را در پیرایه عشق مجازی ادا می کند. صفات و شون شاهد مطلق را در زلف و خط و خال و لب و دندان می آورد. عرفا و مشایخ را رند باده خوار و پیر خرابات و غیره نام می برد و اعمال آنان را به شکل شراب و نغمه و دف و چنگ نشان می دهد. مدارج و مقامات سلوک و درویشی یعنی صبر و رضا و تسلیم و توکل و قناعت را عنوان دیگر می دهد. طعن و تعریض محتسب و زاهد و فقیه می نماید. او گرایش به تصوف دارد و مشرب عرفان مورد پسند او است. تصوف در نظر وی صفای باطن و جمعیت خاطر و پاکی اخلاق است. بعضی از آیات عرفانی او به شرح زیر است:

صوفی که به زعم قلب آگاه خوش است

واعظ به امید اجرت از شاه خوش است

چون هر دو نیند در خور صحبت و فیض

رندی کن و گوشه گیر کاین راه خوش است ۵۱

جای دیگر روش نصیر این است:

دل صاف کن آینه جینی این است

خیری بگزین مشرب دینی این است

با خلق نشستن و به حق پیوستن

در مسلک ما گوشه نشینی این است ۶۱

جای دیگر، درباره تسلیم و رضا و توکل به این طور می گوید:

سر لوح مصحف رخ گشا که بهار صبح دمیده ای

کرمی که یوسف رحمتی، نظری که دولت دیده ای

چه قدر به خواهش ما سوا، رم تست هر زگی آشنا

که دل تو طور تجلی و تو به طوف کعبه دویده ای

طرب ای نصیر ابوالبیان چه شوی فسرده ز ابلهپان

که تو در نگاه چمن دلان همه جلوه ای، همه دیده ای ۷۱

افزون بر آن:

از دکانِ جو فروشان جو طلب
در معنی از دکانی دیگر است
در طریق جستجوی بی نشان
بی نشان گشتن نشانی دیگر است ۸۱

نتیجه گیری:

سبک شعرش شدیداً تحت تأثیر شعر مولوی، سعدی، خسرو، حافظ و بیدل قرار گرفته است. بیشتر غزل های وی به پیروی از سعدی، خسرو، حافظ و بیدل سروده شده است. نصیر گیلانی با شعرا و شاعران بزرگ آشنا بود و از بعضی از آنان در آثار خود نام برده یا مصراع های آنان نقل کرده است. مهارت وی در زبان فارسی و استادی او در زبان شعری، بی شک نتیجه مطالعه دقیق و گترده وی در دیوان ها و منظومه های گوناگون شعر هزار ساله فارسی تواند بود. رباعی های او بیشتر تحت تأثیر عواطف و احساسات درونی وی سروده شده و در آن ها قصد تعلیم نبوده است. به همین سبب شور و وجد و حالویزه ای در آنها محسوس است. وی در رباعی گویی به بیدل دهلوی اعتنا داشته است. وی نه تنها در شعرش از هنر و اندیشه بیدل ستفاده کرده است بلکه در آثار منشورش به زبان اردو نیز به شرح و تفسیر نکته های دقیق اندیشه های بیدل پرداخته و حق مطلب را به نحوی دانشمندان و عارفانه ادا کرده است.

است. 2 پادشاهان تیموریان هند از دیوان حافظ فال می گرفتند. پادشاه اکبر از استادان فارسی غزلیات حافظ را فرا می گرفت. پادشاهان، شهزادگان، امرا و رؤسا، صوفیان، دانشمندان و شاعران و ادیبان هند همیشه کلام حافظ را مورد مطالعه خود قرار داده اند و از آن استفاده کرده اند. فال گرفتن از دیوان حافظ در هند بسیار رواج داشته بود.

نسخه های خطی زیادی از کلیات دیوان و غزلیات منتخب حافظ شیرازی در کتابخانه ها و موزه ها موجود است. ترجمه های زیادی که در زبانهای محلی است و منتشر گردیده و نیز شرح و حواشی فرهنگ نامه هایی که ترتیب داده شده و کتابهای مفضل که درباره احوال و آثار خواجه حافظ در شبه قاره هند تألیف شده است، بسیار زیاد است. تأثیر دیگر شاعران و نویسندگان ازین شاعر، هر یک گواهی به محبوبیت و شهرت حافظ در شبه قاره هند است. اولین بار دیوان حافظ در سال 1791 میلادی از کلکته، هند چاپ شد و بعد از نیم قرن در ایران منتشر شد. 3 استاد شریف حسین قاسمی در این باره می نویسد:

"دیوان حافظ اولین مرتبه در سال 1202-1206 هجری قمری در کلکته چاپ سنگی خورد و سپس تا اکنون صدها بار دیوان شعر این شاعر نامی برای عاشقان و دوستداران وی به قطع های مختلف در هند به چاپ رسیده است." 4

در هند قبل از ایران زیاد مؤسسه مطبوعاتی دیوان حافظ را چاپ کرده است. یکی از مؤسسات مطبوعاتی در شهر لکنهو، "مؤسسه نولکشور" است که با چاپ کردن کتابهای زیاد فارسی خدمات گرانبها به زبان و ادبیات فارسی انجام داده است. همین مؤسسه تا اکنون بارها دیوان حافظ را چاپ کرده است. همین طور ترجمه دیوان حافظ و منتخب آن در دیگر مؤسسات به زبانهای محلی هند چاپ می شده است. بقول استاد ادریس احمد:

کتاب نامه و ماخذ :

- ۱- نصیر الدین گولروی، عرشِ ناز، مکتبه مهریه نصیریه، گولره شریف، اسلام آباد، ۲۰۰۲م، ص ۰-۲۷۳
- ۲- غالب دهلوی، دیوان غالب [امتیاز علی خان عرشی] مجلس ترقی ادب، لاهور، ۲۹۹۱م، ص ۷۲۴
- ۳- همو، ص ۲۷۳
- ۴- نصیر الدین گولروی، عرشِ ناز، مکتبه مهریه نصیریه، گولره شریف، اسلام آباد، ۲۰۰۲م، ص ۰-۳
- ۵- بیدل دهلوی، میرزا دیوان بیدل دهلوی، موسسه انتشارات نگاه، تهران، ایران، ۹۸۳۱ش، ج ۲، ص ۶۵۳۱
- ۶- نصیر الدین گولروی، عرشِ ناز، مکتبه مهریه نصیریه، گولره شریف، اسلام آباد، ۲۰۰۲م، ص ۲۴
- ۷- بیدل دهلوی، میرزا دیوان بیدل دهلوی، ج ۲، ص ۱۱۸
- ۸- نصیر الدین گولروی، عرشِ ناز، ص ۶۳
- ۹- بیدل دهلوی، میرزا دیوان بیدل دهلوی، ج ۲، ص ۲۰۲۱
- ۱۰- نصیر الدین گولروی، عرشِ ناز، ص ۸۳
- ۱۱- بیدل دهلوی، میرزا دیوان بیدل دهلوی، ج ۲، ص ۹۶۸
- ۲۱- نصیر الدین گولروی، عرشِ ناز، ص ۰۴
- ۳۱- بیدل دهلوی، میرزا دیوان بیدل دهلوی، ج ۲، ص ۲۷۲۱
- ۴۱- نصیر الدین گولروی، عرشِ ناز، ص ۴۴
- ۵۱- همو، آغوشِ حیرت، مکتبه مهریه نصیریه، گولره شریف، اسلام آباد، ۲۰۰۲م، ص ۲۴
- ۶۱- همو، ص ۰۳۱
- ۷۱- همو، ص ۲۲، ۱۲
- ۸۱- همو، ص ۶۳

☆☆☆

محمد عامر خان ، دانشجوی دکتری ،
*دکتر اشتیاق احمد، استاد رهنما
دانشیار بخش فارسی ،
دانشگاه جواهر لعل نهرو دهلی نو

پروفسور نذیر احمد در حوزه حافظ شناسی

لسان الغیب، خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی
بزرگترین شاعر غزل سرای ادبیات فارسی بشمار می رود . حافظ شیرازی
نه فقط در جهان فارسی بلکه در سراسر جهان شهرت زیادی دارد .
خواجه حافظ در زندگی خودش هم معروف بود و درباره شهرت خودش
می گوید:

به شعر حافظ شیراز میگویند و میرقصند

سینه چشمان کشمیری و ترکان سمرقندی

نفوذ و آثار و اندیشه های ناموران ایران در شبه قاره هند خیلی زیاد می
باشد . در میان این ناموران، خواجه حافظ یکی از چهار پنج شخصیتی
است که در هند شهرت فراوان بدست آورد . آوازه حافظ در شبه قاره
هند از روزگار خودش آغاز شده، رونق و شهرت این شاعر بزرگ در هند
پس از در گذشت وی صدها برابر افزایش یافت . میان عاشقان حافظ
اختلاف دین و عقیده نبود و بدون ملاحظه عقیده و مذهب مردم با سواد
و بی سواد، شاه و گدا، شاعر و فیلسوف از کلام این شاعر معروف لذت
برده اند . پدر تاگور، فیلسوف و شاعر بزرگ هند همواره صبح را با
خواندن کلام حافظ آغاز می کرد و حافظ را بسیار علاقه می داشت .
غزلیات حافظ از برداشت که به لقب "حافظ حافظ" ملقب گردیده

"گمان می رود که تا اکنون بیش از يك صد هزار نسخه از دیوان حافظ در هند چاپ شده است. اگر تعداد نسخه های خطی دیوان و منتخبات و شروح و فرهنگ نامه و ترجمه های آن را به حساب آوریم این تعداد دست کم سه الی چهار برابر خواهد بود." 5.

در عصر حاضر ترجمه و شرح های دیوان حافظ به زبانهای محلی هند مانند اردو، پنجابی، بنگالی و آسامی و غیره بسیار است. ادبا و دانشمندان و شعرای هند خواجه حافظ را همواره مورد مطالعه قرار بدهند و حافظ در هند همیشه بحیث يك شاعر محبوب و مقبول به نظر می آید.

استاد نذیر احمد محقق، مصحح و منتقد متن در ادبیات فارسی بشمار می رود. مطالعه ادبیات فارسی وی بسیار وسیع و عمیق بود. در نسخه شناسی و درباه روش نگارش چیره دست بود، بیشتر کار وی متعلق به تحقیق و تصحیح بوده و به همین علت کار تحقیق و تصحیح استاد بزرگ بسیار اعلی بود که در سراسر جهان فارسی کار وی به درجه استناد داشته است. استاد نذیر احمد به هر سه زبان اردو، فارسی و انگلیسی دسترس کامل داشته و استاد بزرگ مقالات تحقیقی و ادبی را به هر سه زبان نوشته است. استاد نذیر احمد کتابهای زیادی بر اساس نسخ خطی تصحیح و نقد کرده است.

مهم ترین کار استاد محترم در حافظ شناسی کشف نسخه خطی قدیمی دیوان حافظ است که در سال 824 هجری قمری کتابت شده بود. این نسخه متعلق به کتابخانه خانواده هاشمی سبزپوش در شهر گورکھپور، هند است. استاد نذیر احمد بعد از تلاش و جستجوی سی سال این نسخه را کشف کرده است. این نسخه یکی از معتبرترین نسخه مکشوف دیوان حافظ است. بعد از تصحیح با همکاری دکتر جلالی نائینی از آستان قدس تهران، در سال 1971 میلادی منتشر کرده است. این دیوان در ایران خیلی مقبول و معروف شده و متعدد بار چاپ شده است. کشف این

نسخه خدمت گرانبهای ادبیات فارسی و جهان فارسی است. این کار باعث افتخار استاد نذیراحمد و اهل هند است. اهل ایران خدمات گرانبهای استاد نذیراحمد را نیز سپاس گذاری کردند و خطاب "حافظ شناس و" ایران شناس" داده اند.

یونسکو سال 1988 میلادی را بعنوان "سال حافظ" یاد کرده است. استاد محترم هم دو نسخه خطی قدیمی دیوان حافظ یکی در سال 813 هجری و دوم در سال 818 هجری کتابت شده بود، در همان سال به سوی مرکز تحقیقات فارسی خانه فرهنگ ایران، دهلی نو انتشار یافت. استاد نذیراحمد از طرف خانه فرهنگ ایران، دهلی نو برای اعتراف کار گرانبهای وی خطاب "حافظ شناس" عطا کرد.

جناب استاد ایرج افشار محقق بزرگ و مصحح نامدار معاصر استاد نذیراحمد درباره حافظ شناسی وی چنین می نویسد:

"قسمتی از تحقیقات آقای نذیراحمد درباره دیوان حافظ و رسیدگی به نسخه های خطی آن است. اطلاع و بصیرت ایشان در زمینه نسخه های خطی فارسی که سراسر هندوستان پراکنده است، موجب شد که نسخه های خوبی از حافظ به قلم ایشان شناخته و شناسانده شود و ایشان بر اساس آنها توانست در تصحیح متون آن دیوان به نتایج تازه ای برسد"6-

بقول پروفیسور محمد حسن:

"ایشان يك نسخه خطی نادر و نایاب از دیوان حافظ متعلق به يك خانواده سرشناس گورکھپور کشف کرده است. این نسخه بسیار نایاب و مهم بود که در ایران شهرت فراوانی یافت و همانجا چاپ شد"7.

این افتخار استاد نذیراحمد شد که قدیمی ترین نسخه خطی دیوان حافظ را تصحیح و منتشر کرده است. چهار تا نسخه خطی را کشف کرده است. تقریباً بیست تا مقاله تحقیقی و تنقیدی به زبان فارسی، اردو و

انگلیسی با عناوین مختلف درباره حافظ شیرازی نوشته است. موضوع مقالات وی بیشتر درباره الحاق در دیوان حافظ، منابع دیوان حافظ و مقدمه جامع دیوان حافظ هست.

دیوان حافظ (بر اساس نسخه خطی گورکھپور)

این نسخه دیوان حافظ در سال 824 هجری قمری کتابت شده و قدیمترین نسخه ای است که تا اکنون معرفی شده و انتشار یافته است. کشف این نسخه ثمره تلاش و جستجوی سی سال استاد محترم است. این نسخه متعلق به کتابخانه سید هاشم علی سبزیپوش از فضلاء و عرفای بلند متوطن در شهر گورکھپور، هند است و افتخار معرفی آن نصیب استاد نذیر احمد است که در زمینه حافظ شناسی خدمات گرانبهارا انجام داده است. استاد سید امیر حسن عابدی درباره این دیوان چنین می گوید:

"کارهای مهم نذیر احمد تلاش يك نسخه خطی دیوان حافظ است که قدیمترین نسخه با مقدمه بشمار می رود. نذیر احمد برای کشف این نسخه زحمت زیادی کشید که این کار برای هر کسی ممکن نیست. این نسخه در تهران سیزده بار منتشر شده بود و بسیار مقبول شد." 8

این مجموعه شامل بخش های زیر است:

- 1- دیوان سعدی. در حاشیه داستان منظوم جمشید و خورشید سلمان ساؤجی.
- 2- دیوان حافظ.
- 3- دیوان جلال عضد.
- 4- منتخب دیوان خجندی

این مجموعه بطور متوسط در متن دارای 17 سطر (17 بیت) و در حاشیه شامل 42 سطر (= 21 بیت) می باشد و به وسیله يك کاتب بخط نستعلیق تحریر یافته است. 9 این نسخه يك مقدمه دارد که دست کم يك صفحه

از اول مقدمه جامع دیوان حافظ افتادگی دارد. کاتب نسخه در دو جا نام خود را ذکر کرده است. نخستین در ورق 140 در پایان دیوان حافظ دیگر بار نام کاتب و تاریخ کتابت در پایان مجموعه و آخر انتخاب دیوان کمال خجندی نگاشته است. نام کاتب محمد بن سعید بن عبدالله القاری است. 10

استاد نذیر احمد مقدمه مفصل پانزده صفحه ای بر این چاپ دیوان نوشته است. در این مقدمه اموری که درباره آنها بحث انتقادی شده است عبارتند از:

1- معرفی انتقادی چاپ های ارزشمند دیوان حافظ به ویژه چاپ علامه قزوینی.

2- ویژگی ها و نقایص نسخه خطی دیوان حافظ گورکھپور.

این نسخه دارای 435 غزل، 18 قطعه و 26 رباعی و 5 فرد است، اما هیچ قصیده، ترکیب بند و ساقی نامه ندارد 11 و از لحاظ محتوی از اکثر نسخه های بعدی کمتر است، لیکن برخی از غزلیات و ابیات درین نسخه یافته می شود که در نسخه قزوینی موجود نیست. این اولین نسخه قدیمی تاریخ دار که با مقدمه است، مکشوف شده است.

در نسخه گورکھپور نام نویسنده مقدمه "محمد گل اندام" دیده نمی شود که برخی از نسخه های قرن دهم و بعد نویسنده و جامع دیوان حافظ شناخته شده است. باید یاد آور شد که به طور قطع یقین معلوم نیست که جامع دیوان حافظ و نویسنده مقدمه کیست؟ محقق شهیر و مصحح دیوان حافظ علامه قزوینی اسم "محمد گلندام" را الحاقی پندارد.

ویژگیهای دیگر این نسخه چنانکه استاد بزرگ در مقدمه به آن اشاره کرده است که غزل معروف "حال دل با تو گفتم هوس است" باردیف چه خوش است" ضبط شده است. ممکن است که در ابتدا ردیف اصلی غزل چنین بوده است. 12

باعث تعجب و تأسف است که تاریخ تولد و وفات بعضی از شعرا و ادبای معروف معلوم نیست. حافظ نیز ازین وضع مستثنا نیست. بعضی تاریخ وفاتش را 791 هجری و دیگران 792 هجری می دانند. در متن مقدمه نسخه گورکھپور تاریخ وفات حافظ 791 هجری نوشته شده، ولی در قطعه تاریخ وفات در متن مقدمه آخر 792 هجری درج است. استاد نذیر احمد درباره این دو تاریخ وفات حافظ چنین توضیح می دهد که این گمان که جامع این نسخه خطی در این خصوص اشتباه کرده است. با توجه به نزدیکی وی به زمان حافظ بعید می نماید. استاد محترم این دو سال مختلف وفات حافظ را چنین توجیه می کند که بعید نیست شاعر ما در آخر روز ذی الحجه سال 791 هجری چشم از جهان فرو بسته و در نخستین روز محرم سال 792 هجری در دل "خاک مصلی" آشیان گرفته باشد. 13

این نسخه بعضی جاها ناخوانا بود با توجه به سایر نسخه ها و با در نظر گرفتن وزن و معنای ایات تصحیح کرده است و در پاورقی توضیح گردیده است. استاد نذیر احمد خود را مقید کرده است که هر چه بشود در متن کمتر تغییر داده شود و در جایی که تغییر ارجح دانسته شده ضبط نسخه اصل در حاشیه نقل کرده است. تقریباً همه ایات متن با دیوان حافظ علامه قزوینی، نسخه خطی موزه ملی دهلی و 152 غزل چاپ دکتر خانلری مقابله شده و اختلاف آنها در پاورقی ضبط شده است. اگر بیت یا غزلی در آن نسخه موجود نیست یا ضبط دیگر نسخه ها مناسب تر به نظر رسیده، از نسخه های دیگر استفاده کرده است. نام نسخ مورد استفاده در پاورقی آورده است. ازین معلوم می شود که اختلاف قرائت در کلام حافظ زیاد وجود دارد. به همین علت تا اکنون انتقادی متن دیوان حافظ نیاز دارد. استاد نذیر احمد درباره استفاده نسخه های گوناگون هدف خود را به این طور بیان می کند:

"ناگفته نماند که هدف ما از استفاده از نسخه های مربوط به قرن های مختلف بعد از زمان مختلف این بوده است که نموداری از تغییرات نسخ مختلف در زمان های متفاوت پس از حافظ بدست داده شود. نسخه موزه ملی دهلی، ادیب برومند، ستایشگر و کتابخانه فرود از جمله نسخ خطی معتبر درجه اول بشمار می روند و جای آن دارد که هر يك جداگانه طبع و انتشار یابد." 14

استاد نذیر احمد در حافظ شناسی زبردست بود که عمر پربار خود را صرف تحقیق و پژوهش روی نسخه های خطی حافظ کرده بود. روش تحقیق وی خیلی خوب بود. در تصحیح نسخه از استفاده دیوان های چاپی و نسخه های خطی متعدد، هر بیت و غزلی حتی اختلاف لفظ مقایسه کرده است، در پاورقی اختلافات قرائت و اضافی غزل و بیت نیز ضبط کرده است. این امر احتیاج مطالعه وسیع و عمیق دارد. ما از مطالعه کارهای وی به این نتیجه می رسیم که مطالعه استاد بزرگ بسیار دقیق بود و در تصحیح و تحقیق متن مهارت تامه داشته است و از این دیوان معلوم می شود که انتشار يك متن انتقادی کامل دیوان حافظ تا اکنون یافته نمی شود و احتیاج يك متن انتقادی کامل دیوان حافظ نیاز دارد.

این دیوان بمناسبت جشن فرخنده دو هزار و پانصدمین سال (سال کوروش کییر) شاهنشاهی ایران با همکاری دکتر جلالی نائینی در سال 1971 م. بتوسط آستان قدس رضوی تهران انتشار یافت. وقتیکه استاد نذیر احمد به تهران رفت و از دکتر جلالی نائینی ملاقات کرد. او استاد نذیر احمد را درباره چاپ ثانی مطلع کرد و گفت که در این چاپ يك نسخه قدیمی دیوان حافظ تاریخ کتابت آن 17-812 هجری (ایا صوفیه) ترکیه، شامل 455 غزل است، نیز استفاده شد، یعنی چاپ ثانی بر اساس دو نسخه (نسخه گورکھپور و نسخه ایا صوفیه) است. 15 چاپ ثانی این دیوان در سال 1352 شمسی بتوسط مؤسسه انتشارات امیر کییر تهران

چاپ شد. 16 نسخه معروف به ایا صوفیه که به استناد جلال الدین اسکندر فرمانروای فارس تاریخ کتابت آن 17-812 هجری فرض شده بود، ولی بعد از تحقیق بیشتر مشخص گردید که این نسخه در سال 813 هجری تحریر شده است. 17 دکتر جلالی نائینی نخستین بار این نسخه را پس از مقابله با فتوکپی نسخه در سنه 824 هجری بسال 1352 شمسی، انتشارات امیر کبیر تهران بنام دیوان شمس الدین حافظ شیرازی (به اهتمام دکتر نذیر احمد و دکتر جلالی نائینی) منتشر ساخت که تا اکنون متعدد بار طبع شده است. 18

دیوان حافظ (بر اساس نسخه 818 هجری)

این نسخه در کتابخانه آصفیه حیدرآباد، هند نگهداری می شود که در سال 818 هجری قمری کتابت شده است. این نسخه یکی از دو سه قدیمترین نسخه می باشد که در کتابخانه جهان موجود اند. در این نسخه چند تا مجموعه شامل است. اجزای این مجموعه بقرار زیر است:

1 - کلیله و دمنه (متن 1-462)

2- منطق الطیر (در حاشیه 1-462)

3 - دیوان حافظ (در حاشیه 273-462) و در خاتمه آن این عبارت دیده می شود.

"تمام شد دیوان حافظ مولانا شمس الدین محمد حافظ شیرازی بحمد الله و حسن توفیقه" 19

کاتب متن و حاشیه یکی است و به ظن بسیار قوی کتابت متن و حاشیه همراه شده است. این نسخه به خط نستعلیق قدیم خفی است. کاتب

اگرچه تاریخ کتابت نوشته و از نام خود صرف نظر نموده. 20

استاد نذیر احمد اولین دفعه این نسخه را بوسیله يك مقاله "دیوان حافظ کا ایک قدیم مخطوطه" در مجله علوم اسلامیة بزبان اردو معرفی کرده است؛ اما تقریباً بعد از بیست و هشت سال این نسخه را تصحیح کرده و به

عده غزلیات 357 و يك ترکیب بند.

2- المقطعات 12.

3- الرباعیات 20.

استاد نذیر احمد در مقدمه فهرست آن غزلیات و رباعیات و قطعات که در این نسخه موجود است؛ ولی در چاپ قزوینی و خانلری، نولکشور و نسخه خلخالی و گورکھپور افتادگی دارد یا موجود است با ذکر بیت غزل یا شماره غزل نوشته است. ابیات متفرقه در میان غزل ها تقریباً پنجاه و دو بیت در نسخه خلخالی افتادگی دارد ولی در نسخه آصفیه موجود است و بعضی غزلها در نسخه خلخالی بیت اضافی دارد. يك غزل و يك ترکیب بند که در نسخه آصفیه موجود است، از نسخه خلخالی خارجست و بقول علامه قزوینی الحاقی است. این دو منظومه در نسخه چاپی نولکشور یافته می شود:

ای ز شرم عارضت گل کرده خوی در عرق پیش عقیقت جام می
ساقی اگر ت هوای ماهی جز باده میار پیش ماهی
مقطعات 12 در نسخه آصفیه و در نسخه خلخالی 29، پنج قطعه که در نسخه آصفیه موجود است، در خلخالی افتادگی دارد.

رباعیات: 20، از آن میان دو رباعی در نسخه خلخالی موجود نیست. علامه قزوینی این بیت و این غزل بالا را الحاقی قرار داده است. این عمل قزوینی به ظن قوی دور از صواب است، چون بعضی از غزلیات این نسخه در دیوانهای چاپی و نسخ معتبر نیز وجود دارد. این نسخه از لحاظ تعداد غزل از نسخ خلخالی و گورکھپور کوتاه تر است. همچنین از لحاظ عده ابیات غزلها نیز از هر نسخه تفاوت دارد، ازین امر واضح می شود که تعیین غزلیات و ابیات هر غزل در تصحیح کلام دیوان حافظ یکی از دشوارترین کار تحقیقی است. این کار تحقیقی تا هنوز باقی مانده تا حالا متن انتقادی کاملی دیوان حافظ مرتب نشده، برای حافظ شناسان

مناسبت سال حافظ (بموقع آغاز سمینار بزرگداشت حافظ در هند) سال 1988 میلادی از سوی مرکز تحقیقات فارسی، خانه فرهنگ ایران دهلی نو چاپ شده است. استاد بزرگ در این دیوان چاپی يك مقدمه مفصل به فارسی و مقدمه مختصر به انگلیسی نوشته و در این مقدمه شناسایی مزایای این نسخه خطی را توضیح داده است. درباره الحاق کلام حافظ و نظریه استاد قزوینی درباره آن نیز با دلایل قوی بررسی و بحث کرده است. استاد محترم درباره نظر استاد قزوینی چنین می نویسد:

"دیوان حافظ که باهتمام محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی چاپ شده و بشمار یکی از معتبرترین نسخ می باشد. از اعتبار ساقطست زیرا که چندین منظومات و اشعار متفرق اصیل خواجه از آن خارج نموده اند و نیز این امر واضح می شود که بنای الحاق قرار دادن منظومات که شامل نسخه خلخالی نیست از صواب دور است." 21

نسخه آصفیه در میان نسخ قدیمی ازین لحاظ خیلی مهم است که هیچ ورق افتادگی ندارد. این نسخه سراسر روشن و خوانا است و از يك کاتب، يك قلم و يك جوهر است. این نسخه باوجود اینکه بسیار قدیم است از غلط های فاحش کتابت عاری نیست. معلوم می شود که فقط قدمت نسخه برای اصالت کلام ضروری نیست. 22

استاد نذیر احمد می گوید که در این نسخه اغلب مقطع ها از نام ممدوح صرف نظر شده و ازین می توان قیاس کرد که در دیوان این شاعر بزرگ وقتاً فوقتاً تجدید نظر و اضافه شده؛ اما معلوم نیست که این تجدید نظر خود از طرف شاعر است یا از طرف کاتب یا شخصی دیگر. مانند:

غزلی معروف که در اکثر نسخه ها در مقطع بنام غیاث الدین والی بنگال یافته می شود. در نسخه هذا بدون نام ممدوح است.

این مقطع در نسخه هذا:

حافظ ز شوق مجلس سلطان کامگار

خامش مشو که کار تو از ناله می رود

این مقطع در غالب نسخ:

حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث دین

خامش مشو که کار تو از ناله می رود

این نسخه نیز سه تا بیت این غزل ندارد:

شکر شکن شوند همه طوطیان هند

زین قند پارسی که به بنگاله می رود

طی مکان بین و زمان در سلوک شعر

کاین طفل یکشبه ره صد ساله می رود

باد بهار می وزد از گلستان شاه

وز ژاله باده در قدح لاله می رود

از صورت غزل که در نسخه آصفیه وجود دارد واضح می شود که همین روایت نخستین است اما با اضافه سه غزل و ترمیم جزئی در مقطع بنام غیاث الدین درج شده و بنا بر این آقای دکتر قاسم غنی اظهار نظر داشته که این منظومه بنام غیاث الدین نیست.

نسخه آصفیه بدین قرار است.

1- غزلیات: (حاشیه 273 - 455) هر صفحه عموماً دارای 15 بیت، چند صفحات شامل 14 یا 16 بیت و صفحه آخر شامل 11 بیت است. منظومه آخر این نسخه که ذیل غزلیات آمده فی الحقیقت جزوی ترکیب بند یا ترجیع بند نامکمل است که بدین طور شروع می شود.

ساقی اگر تو هوای ماهی جز باده میار پیش ماهی

استاد نذیر احمد این را بعنوان ترکیب بند در نسخه چاپی نوشته است.

غزلها ازین بیت شروع می شود.

الا یا ایها الساقی ادر کاساً و ناولها

که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها

ضروری است که به این امر توجه بکنند.

استاد نذیر احمد کوشش نمود که تا حدی نسخه اصلی برقرار باشد، تا در آینده در ترتیب دیوان انتقادی متن حافظ ازین نسخه استفاده بشود. فقط در جایکه در متن اغلاط فاحش دیده شد، آنها را رفع کرده است. استاد بزرگ متن این نسخه را با دو نسخه، دیوان حافظ چاپ قزوینی و که براساس نسخه خلخالی مورخ 827 هجری، دیگری نسخه گورکھپور مورخ 824 هجری مقابله و مقایسه کرده است. اختلاف نسخ دقیقاً در حاشیه درج کرده است. گاهی از چاپ های دیگر مانند دیوان کهنه حافظ از ایرج افشار و دیوان حافظ از انجوی شیرازی و غیره نیز استفاده کرده است.

این نسخه خطی تا اکنون بعنوان یکی از قدیمی ترین نسخ خطی دیوان حافظ در هند وجود دارد. افتخار کشف و تصحیح این نسخه استاد نذیر احمد است. این مهم ترین کار وی در حافظ شناسی است. این نسخه در الحاق و اصالت کلام حافظ کمک شایانی می دهد و آینه در ترتیب متن انتقاد کاملی دیوان حافظ بسیار مفید می باشد.

غزلیات حافظ (بر اساس نسخه 813 هجری)

این نسخه یکی از منابع بسیار قدیم دیوان حافظ است. این نسخه در موزه سالار جنگ حیدرآباد، هند نگهداری می شود. در این مجموعه چند تا انتخابات کلام شاعران فارسی است و در این مجموعه 47 غزل حافظ شامل است که در ماه محرم 813 هجری نوشته شده است و این نسخه ترتیب حروف تهجی ندارد. این نسخه قدیمترین نسخه موجود تاریخ دار دیوان حافظ در دنیا محسوب می داشت. استاد نذیر احمد مقید کرد که در خصوص کمیت اشعار یعنی از لحاظ عده غزلیات و از عده ابیات هر غزلی از ابتدا تا انتها کتاب فقط منحصرأ همان نسخه را کار خود قرار داده است. استاد نذیر احمد با تصحیح و انتقاد این نسخه با

مقدمه مفصل فارسی و دو صفحه معرفی نسخه بزبان انگلیسی با فهرست غزلیات به ترتیب الفبایی بعنوان "غزلیات حافظ" در سال 1988 میلادی بمناسبت سال حافظ (سمینار بزرگداشت حافظ در هند) بتوسط مرکز تحقیقات فارسی راینی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو به چاپ رسانید. عکس نسخه اصلی این غزلهای حافظ را نیز داده شده است. تا اکنون هیچ کس در تصحیح متن غزلهای حافظ این نسخه را استفاده نکرده است. افتخار معرفی و تصحیح این نسخه نصیب استاد نذیر احمد است. این مجموعه شامل اجزای زیر می باشد:

1- نثر، منتخب خفی علایی از سید اسماعیل جرجانی.

2- انتخاب منظومات از شاعران ذیل.

در نسخه متن:

کمال اسماعیل، انوری ایوردی، ظهیر فاریابی، سلمان ساؤجی، شمس طیبی، سعدی شیرازی، عراقی، نظامی گنجوی و جلال طیب.

در حاشیه:

حافظ شیرازی، کمال خجندی، امیر خسرو، حسن سجزی، جلال طیب و عراقی.

(غزل حافظ در حاشیه با متن انوری ایوردی، برگ 20-30)

این نسخه به خط نستعلیق قدیم، کل اوراق 171 و در ماه محرم 813 هجری کتابت شده بود. این تاریخ کتابت در نسخه بر صفحه 118 ضبط شده است:

"تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب في تاريخ شهر محرم الحرام لسنة
ثلث عشره و ثمانمائة." 23

استاد نذیر احمد این نسخه را با نسخه های خطی و چاپی دیگر برای مثال نسخه قزوینی و نسخه گورکھپور و نسخه آصفیه مقایسه و مقابله کرده و اختلاف نسخ را در پاورقی ضبط کرده است. این مجموعه شامل 47

غزل حافظ است . اهمیت این نسخه بسیار زیاد است ، چون این یکی از منابع بسیار قدیم دیوان حافظ است . غزلیات این نسخه ترتیب تهجی ندارد . ازین واضح می شود که نسخه دیوان حافظ که از آن غزلیها انتخاب شده ترتیب الفبایی نداشته و در همین دوره نسخه های دیگر به الفبایی ترتیب نشده اند . ازین امر معلوم می شود که دیوان حافظ به دو نوع ترتیب یافته ، یکی به ترتیب الفبایی و دیگر بدون الفبایی . این هم ممکن است که ترتیب اول الفبایی نبوده و بعد از آن نسخه تدوین شده که ترتیب الفبایی داشته . فقط این غزلیات حروف تهجی نداشته بلکه مجموعه لطایف و سفینه ظرایف از سیف جام هروی در آواخر قرن هشتم و ده اول قرن نهم تألیف شده است ، شامل 127 غزل حافظ است که حروف تهجی ندارد . استاد نذیر احمد هم این کتاب را بدون ترتیب الفبا چاپ کرده ، ولی در آخر کتاب فهرست غزلیات به ترتیب الفبایی داده است . غزلیات این نسخه ازین بیت شروع می شود :

سألها دل طلب جام از ما می کرد

آنچه خود داشت زیگانه تمنا می کرد

همه غزلیات این نسخه در چاپ قزوینی شامل است ، اما بعضی ابیات این

نسخه را علامه قزوینی الحاقی قرار داده است ، مثلاً

آنکه چون غنچه لبش راز حقیقت ننهفت

ورق خاطر ازین نکته محشا می کرد

استاد نذیر احمد این جا عبارت نسخه خلخالی نقل می کند و بر آن نقد

می کند :

"در حاشیه ، خ ، بخط الحاقی و نیز نسخ جدید بیت ذیل را اینجا اضافه

دارند و آنکه چون الخ ، ولی در اصل "خ" و "ق" و "س" و سایر نسخ قدیم

از بیت مزبور اثری نیست ." 24

استاد بزرگ می گوید که نسخه خلخالی مورخ 827 هجری است و نسخه

آقای عباس اقبال آشتیانی و نسخه "س" متعلق به دکتر قاسم غنی و غیره خیلی بعد از خلخالی است و مجموعه ای که این غزل و بیت مزبور شامل است، مورخ 813 هجری است، بنا برین از اوضح واضح است که نظر قزوینی از اعتبار ساقطست. 25 از مقایسه اشعار این مجموعه با اشعار دیوان واضح می شود که فقط قدمت نسخه موجب رجحان و برتری نمی باشد. چند تا بیت نیز در نسخه خلخالی موجود نیست ولی در نسخه آصفیه موجود است. این نسخه نیز در آینده برای انتقاد متن کامل دیوان حافظ بسیار مهم است و درباره اصالت و الحاق کلام حافظ خیلی کمک شایانی را انجام می دهد.

مجموعه مزبور شامل 47 غزل حافظ بدینقرار:

حرف ا (ردیف) - 1 حرف ت - 6	حرف د - 30
حرف ر	حرف م - 3
حرف ن	حرف ی - 1
حرف و - 2	حرف ف - 3
حرف ز - 1	حرف ی - 1
حرف و - 2	حرف ی - 1

غزلهای حافظ (بر اساس مجموعه لطایف و سفینه ظرایف)

کشف این نسخه به کوشش استاد نذیر احمد و به شکل عکس اصلی از کتابخانه موزه بریتانیا به هند آورد و هم اکنون در کتابخانه گروه ادبیات فارسی دانشگاه علیگره نگهداری می شود. استاد نذیر احمد دو نسخه این بیاض را معرفی کرده است:

1- نسخه اول مشتمل بر 485 صفحه است که در کتابخانه موزه بریتانیا نگهداری می شود. این بیاض ناقص الطرفین است و بنا برین عنوان بیاض و اسم مرتب معلوم نمی شود. چارلس ریو مؤلف کاتالوگ موزه بریتانیا این نسخه را بعنوان "دستورالشعرا" ضبط نموده است 26 و دانشمند و محقق هندی پروفیسور حافظ محمود شیرانی که بیشتر از همه مجموعه را مورد مطالعه قرار داده. این مجموعه را اقلاد دو دفعه "دستورالشعرا" نوشته است. مثلاً یکجا می نویسد:

"نمونه های کلام مغیث در شرح مخزن اسرار در دستورالشعرا مرتبه در سال 803 هجری که بنام مبارک شاه شرقی والی جونپور نوشته می شود- 27

گمان غالب است که نسخه کابل پیش چارلس ریو و استاد محمود شیرانی نبود و به همین علت دچار اشتباه شد.

2- نسخه دوم از مجموعه لطایف و سفینه ظرایف در کتابخانه دانشکده ادبیات کابل موجود بود. استاد محترم مائیکروفیلیم این نسخه را بکوشش چندین سال تهیه کرده و از روی این فیلم نسخه عکسی برای بخش فارسی دانشگاه اسلامی علیگره آماده کرده است. در آن زمان استاد آقای مجتبی مینوی به علیگره تشریف آورده. استاد بزرگ این مائیکروفیلیم را به وی هدیه داد. وقتیکه استاد نذیر احمد غزلهای حافظ که شامل مجموعه لطایف و سفینه ظرایف است تحت مطالعه قرار داده است. نسخه عکسی این مجموعه که در کتابخانه بخش فارسی ایشان را داده، دریافت نشد و به همین علت استاد محترم از یادداشت های قدیمی که قبلاً آن نسخه تهیه نموده در تصحیح این غزلهای استفاده کرده است. هم اکنون این نسخه در پاکستان زیر نظر دکتر عارف نوشاهی است.

نسخه کابل نیز چند ورق از بین رفته، اما اول و آخر آن کامل است و مقدمه ای هم دارد. استاد نذیر احمد این نسخه را مورد مطالعه قرار داد و به این نتیجه رسید که اسم دستورالشعرا مجموعه لطایف و سفینه ظرایف است و اسم مرتب سیف جام هروی است.

استاد (A VERY OLD SOURCE OF HAFIZ'S GHZALS)

نذیر احمد غزلهای این مجموعه را بوسیله یک مقاله بعنوان باهمراه شامل 127 غزل مجموعه لطایف و سفینه ظرایف در مجله اندو ایرانیکا در سال 1966 میلادی بجاپ رسانید. استاد نذیر احمد کتابی بنام

"غزلهای حافظ" بر اساس مجموعه لطایف و سفینیه ظرایف تهیه کرده و بتوسط خانه فرهنگ اسلامی جمهوری ایران، دهلی نو در سال 1991 میلادی این کتاب را بچاپ رسانید. این کتاب شامل 127 منظومه حافظ یعنی یک قصیده و 126 غزل است که ازین بیاض استخراج شده است، اما قصیده اصلاً غزل است.

مرتب همعصر خواجه حافظ است، به همین علت این مجموعه یکی از بسیار قدیم منابع کلام حافظ است. این امر مسلم است که کار ترتیب این مجموعه در حیات حافظ شروع شده، اما مرتب یا کاتب حافظ را رحمة الله نوشته، بنابراین گمان غالب است که کلام حافظ پس از وفات حافظ درین مجموعه شامل شده است. 28

این مجموعه شامل یک قصیده و 126 غزل است. غزلهای حافظ درین مجموعه ترتیب الفبایی ندارد. استاد نذیر احمد این مجموعه را بشکل اصلی چاپ کرده است. استاد نذیر احمد یک غزل حافظ که یازده بیت دارد و در این نسخه بعنوان قصیده آمده، ازین نسخه کشف کرده است که قبلاً هیچ حافظ شناسان مطلع نبود. در این مجموعه اول قصیده بدین بیت شروع می شود:

ای وصل جان نوازت معمار خانه دل

وای جان دل ز لعلت مقصود کرده حاصل

اصلاً این غزل است، ولی در مجموعه بعنوان قصیده درج است. این منظومه در کتاب "حافظ- گزارشی از نیمه" از مسعود فرزاد، در میان غزلهای مشکوک جا دارد، اما دکتر خانلری در مجله ایران نامه سال شماره 30، بهار 1368 شمسی، آمریکا، این منظومه را سست و بچگانه قرا می دهد، در نامه مدیر مجله نوشته:

"بدتر از یاوه های که در آن دو کتاب لطایف اشرفی و مکتوبات اشرفی یافته شده..... بی تهمل نادرستی این انتساب را در می آید."

آقای دکتر خانلری سید اشرف جهانگیر سمنانی را بیخود متهم ساخته که او را این غزل به حافظ انتساب کرده است. به نظر استاد بزرگ این اتهام صریح است بر آن بیچاره سید اشرف جهانگیر سمنانی، غزل مزبور در مجموعه لطایف و سفینه ظرایف نیز شامل است.

این مجموعه بسیار اهمیت دارد. بعضی صورت های بیت و مصراع که درین نسخه یافته می شود، در هیچ از متونهای چاپی دیده نمی شود. به همین علت آنها را غلط و مورد توجه قرار نمی دهد. اما این درست نیست، زیرا که بعضی از صورتهای این نسخه مورد تهیه از نسخه های قدیمی می یابد. استاد محترم می گوید که باید آنها را صورت اصیل دانست که ممکن است بعداً در تجدید نظر صورتهای تغییر شده باشد. برای مثال:

مصراع اول بیت بصورت زیر در مجموعه غزل 101 دیده می شود.

خراب میشوم ای نور دیده حیران

در جای دیگر غزل 31 همین مجموعه این مصراع صورت زیر دارد.

خراب میشوم از جام عشقت ای ساقی.

صورت اول که در مجموعه است مورد تهیه از نسخه نور عثمانیه از چاپ عیوضی سال کتابت 825 هجری قمری قرار می گیرد، اما صورت دوم در هیچ جای دیگر دیده نشد. پس واضح است که هر دو صورت صورتهای قدیم است. نباید آنها را الحاقی قرار می دهد. به ظن قوی روایت اول بوده که در تجدید نظر عوض شده است. 29

استاد نذیر احمد مثالهای دیگر اختلاف قرائت و صورتهای مختلف را به شرح و بسط بیان کرده است. استاد بزرگ این مجموعه را با دیوانهای چاپی مانند قزوینی و عیوضی و افشار و غیره و نسخ قدیم مقایسه کرده است. اختلاف قرائت و زیادتی ابیات را در پاورقی درج کرده است. هدف استاد محترم از انتشار این نسخه اینست که در تصحیح متن اشعار

حافظ تأثیر فراوان دارد و این نسخه برای رفع اختلاف قرائت و در الحاقی کلام بسیار مفید می باشد.

سر انجام پس از بررسی مفصلی سهم حافظ شناسی استاد نذیر احمد، به این نتیجه میسریم که استاد نذیر احمد در حوزه صف اول حافظ شناسی مقام بسزا دارد و نکته های مهم که درباره حافظ شیرازی بیان کرده است و برای ادعای این نکات دلایل مستند را ارائه داده است، به همین علت آثار وی اهمیت خاصی دارد. استاد نذیر احمد در سهم حافظ شناسی و گسترش زبان و ادبیات فارسی در هند سهم بزرگی را ایفا نموده است. در این زمینه شخصیت استاد نذیر احمد در هند بی همتا و بی نظیر است. سهم حافظ شناسی استاد نذیر احمد برای اهل هند در عهد حاضر نیز باعث افتخار می باشد. بالآخره من می گویم که فقط آثار استاد نذیر احمد درباره حافظ شیرازی برای شهرت استاد کافی است و خود باعث افتخار استاد نذیر احمد می باشد. استاد نذیر احمد نام هند را در تحقیق و تنقید فارسی دوباره مفتخر کرده است.

مقالات استاد نذیر احمد درباره حافظ شیرازی

استاد نذیر احمد تقریباً بیست تا مقاله درباره حافظ شیرازی بزبانهای فارسی، اردو و انگلیسی نوشته اند. این مقالات بعنوان مختلف در زمینه حافظ شناسی بسیار مهم است و این مقاله ها دریچه تازه ای را به روی حافظ شناسان و محققان باز کرده است. اکثر مقالات متعلق به کشف و معرفی نسخ و منابع اشعار حافظ است. موضوع مقاله اغلب درباره الحاق در دیوان حافظ، اصالت کلام وی و بررسی نظر علامه قزوینی و دکتر خانلری و غیره درباره الحاقی کلام حافظ دیده می شود. این گفتگوها، درباره الحاقی کلام حافظ و بررسی نظریه استاد قزوینی و دکتر خانلری در مقالات و در مقدمه چاپ دیوانهای حافظ وی بارها تکرار شده است.

مقالات پروفیسور نذیر احمد درباره حافظ شیرازی

مقالات اُردو

- الحاق در دیوان حافظ، معارف، اعظم گرہ، ژانویہ - مارس، 1957 م.
- دیوان حافظ کا ایک قدیم مخطوطہ، مجلہ علوم اسلامیہ علیگرہ، دسامبر 1960 م
- حافظ شیرازی کے دو قدیم ترین مہخذ یعنی لطائف اشرفی و مکتوبات اشرفی، فکر و نظر علیگرہ، ج 1، ش 1، ژانویہ؟ 1960 م.
- دیوان حافظ کا ایک نادر مخطوطہ، تحریر، دہلی، ج 4، ش 3، 1970 م.
- حافظ شیرازی کے استاد قوام الدین عبداللہ شیرازی، غالب نامہ، مؤسسہ غالب دہلی نو، ش 1، ژانویہ 1997 م.
- دیوان حافظ: نسخہ شاہان مغلیہ
- مقدمہ دیوان حافظ، تحقیق، دانشگاہ سندھ، پاکستان، 1998 م.
- خواجہ شمس الدین حافظ، فکر و نظر علیگرہ، ج 26، ش 3، 1989 م.
- حافظ شیرازی۔ ایک مطالعہ، فکر و نظر علیگرہ، ج 30، ش 2، 1993 م.

مقالات فارسی

- نسخہ قدیمی مہم از دیوان حافظ، ایران شناسی، تہران، ش 2، 1349 شمسی.
- درباره دیوان حافظ چاپ قزوینی و خانلری، ایران شناسی.
- کشف یک نسخہ خطی گورکھپور، ایران نامہ، تہران، سال پنجم، ش 3، بہار 1366 شمسی.
- ماجرای چگونگی کشف یک نسخہ خطی قدیمی دیوان حافظ، ایران نامہ، تہران، سال پنجم، ش 3، 1366 شمسی.
- نظری بر دیوان حافظ دکتر قاسم غنی، قزوینی و چاپ دکتر خانلری،

- تحقیقات اسلامی ایران، سال ششم، ش 1 -2، 1370 شمسی.
- نظری در دیوان حافظ، ایران نامه، تهران، سال پنجم، ش 3، 1366 شمسی.
 - قوام الدین عبدالله شیرازی استاد حافظ شیرازی، قند پارسی (ویژه نامه حافظ) ش 11، زمستان 1375 شمسی.
 - بررسی پیرامون دیوان حافظ، قند پارسی (ویژه نامه حافظ) ش 11، زمستان 1375 شمسی.
 - گزارش مختصری درباره یک غزل حافظ، قند پارسی (ویژه نامه حافظ) ش 11، زمستان 1375 شمسی.
 - گزارشی مختصر درباره مقدمه دیوان حافظ، قند پارسی (ویژه نامه حافظ) ش 11، زمستان 1375 شمسی.
 - دیوان حافظ: نسخه شاهان مغلیه، قند پارسی (ویژه نامه حافظ) ش 11، زمستان 1375 شمسی.
 - درباره اساتذده حافظ شیرازی، قند پارسی، ش 13، زمستان 1375 شمسی.
 - چند نکته درباره اشعار الحاقی در دیوان حافظ، قند پارسی، ش 16، زمستان 1375 شمسی.
 - ذکر نسخه خطی قدیمی دیوان حافظ مکتوبه 824 هجری، قند پارسی، ش 14 زمستان 1379 شمسی.
 - غزلیات حافظ، نامواره جلد نهم، تهران (نامواره دکتر محمود افشار) 1375 شمسی.
 - درباره مقدمه جامع دیوان حافظ، کتاب قند پارسی (جلد دوم)

مقالات انگلیسی

- A very old Source of Hafiz's Ghazals, Indo-Iranica, Kolkata, 1966.

- The Discovery of an old Manuscript of Diwan of Hafiz, its edition and publication, Indo–Iranica, Kolkata 1968.
- Credibility of the Diwan of Hafiz Published by the Late Mr. Qazwini and Dr. Khanlari, Indo–Iranica, Kolkata, 1987.
- Some Problems Related to Introduction to The Diwan–E–Hafiz, Indo–Iranica, Kolkata.

این مقاله ، در رهنمای دکتر اشتیاق احمد نوشته شده است۔

منابع و ماخذ:

* جلالی نائینی و نورانی وصال ، دیوان حافظ ، چاپخانه تک ، مرکز پخش انتشارات علمی – خیابان انقلاب – مقابل دانشگاه تهران ، 1372 ش .

* ریحانه خاتون ، کارنامه نذیر ، اندوپرشین سوسایتی ، دهلی ، 1995 م .
* سلیم نیساری ، مقدمه ئی بر تدوین غزلهای حافظ ، انتشارات علمی تهران ، 1367 ش .

Essays on Persian ادب ادبیات دهلی ، 2005 میلادی

* شریف حسین قاسمی Literature

* شریف حسین قاسمی ، فهرست نسخه های خطی و چاپی دیوان حافظ در هند ، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران ، دهلی نو ، 1988 میلادی .

* قاسم غنی ، قزوینی و چاپ خانلری ، نظری بر دیوان حافظ ، نذیر

- احمد، تحقیقات اسلامی ایران، سال ششم، ش 1-2، 1370 شمسی.
- * محمد معین، حافظ شیرین سخن (جلد دوم)، شرکت انتشارات معین تهران، چاپ دوم 1370 ش.
- * محمد معین، حافظ شیرین سخن، شرکت انتشارات معین تهران، 1369 ش.
- * نذیر احمد و جلالی نائینی، دیوان حافظ آستان قدس، تهران، 1971 میلادی.
- * نذیر احمد، دیوان حافظ، مرکز تحقیقات فارسی، خانه فرهنگ ایران دهلی نو، 1988 میلادی.
- * نذیر احمد، غزلیهای حافظ، خانه فرهنگ جمهوری ایران دهلی نو، 1991 میلادی.
- * نذیر احمد، غزلیات حافظ، مرکز تحقیقات فارسی، خانه فرهنگ ایران دهلی نو، 1988 میلادی.

مجلات:

- * قند فارسی (ویژه نامه استاد نذیر احمد) زمستان 1391 ش.
- * قند فارسی، شماره 1، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، 1369 ش.
- * معارف اعظم گره، فوریه 1957 م. ص 112.

حواشی:

- 1- حافظ شیرین سخن (جلد دوم)، محمد معین، شرکت انتشارات معین تهران، چاپ دوم 1370 ش. ص 749.
- 2- قدردانی حافظ در هند، ادريس احمد، قند فارسی، شماره 1، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، 1369 شمسی، ص 171.

- 4- فهرست نسخه های خطی و چاپی دیوان حافظ در هند، شریف حسین قاسمی، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، 1988 میلادی، ص مقدمه ب.
- 5- قدردانی حافظ در هند، دکتر ادريس احمد، قند فارسی، شماره 1، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، 1369 شمسی، ص. 171
- 6- زنده یاد استاد نذیر احمد، شریف حسین قاسمی، قند فارسی (ویژه نامه استاد نذیر احمد) زمستان 1391 ش. ص. 14
- 7- کارنامه نذیر، ریحان؟ خاتون، اندوپرشین سوسایتی، د?لی، 1995 م. ص 60.
- 8- کارنامه نذیر، ریحانه خاتون، اندوپرشین سوسایتی دهلی، 1995 میلادی، ص. 55
- 9- دیوان حافظ، چاپ نذیر احمد و جلالی نائینی، آستان قدس، تهران، 1971 میلادی، ص مقدمه یازده.
- 10- دیوان حافظ، چاپ نذیر احمد و جلالی نائینی، آستان قدس، تهران، 1971 میلادی، ص مقدمه یازده. ص دوازده.
- 11- همان
- 12- همان ص سیزده.
- 13- همان
- 14- دیوان حافظ، چاپ نذیر احمد و جلالی نائینی، آستان قدس، تهران، 1971 میلادی، ص مقدمه بیست.
- 15- Essays on Persian Literature، شریف حسین قاسمی، اداره ادبیات دهلی، 2005 میلادی، ص. 84
- 16- نظری بر دیوان حافظ، دکتر قاسم غنی، قزوینی و چاپ خانلری، نذیر احمد، تحقیقات اسلامی ایران، سال ششم، ش 1-2، 1370 شمسی.
- 17- مقدمه ی بر تدوین غزلهای حافظ، سلیم نیساری، انتشارات علمی تهران، 1367 ش. ص. 75
- 18- دیوان حافظ، چاپ جلالی نائینی و نورانی وصال، چاپخانه تک، مرکز

- پخش انتشارات علمی - خیابان انقلاب - مقابل دانشگاه تهران، 1372
شمسی، ص مقدمه 24.
- 19- دیوان حافظ، چاپ نذیر احمد، مرکز تحقیقات فارسی، خانه فرهنگ
ایران دهلی نو، 1988 میلادی، ص مقدمه الف.
- 20- همان
- 21- دیوان حافظ، چاپ نذیر احمد، مرکز تحقیقات فارسی، خانه فرهنگ
ایران دهلی نو، 1988 میلادی، ص مقدمه ی.
- 22- دیوان حافظ، چاپ نذیر احمد، مرکز تحقیقات فارسی، خانه فرهنگ
ایران دهلی نو، 1988 میلادی، ص مقدمه ک.
- 23- غزلیات حافظ، چاپ نذیر احمد، مرکز تحقیقات فارسی، خانه فرهنگ
ایران دهلی نو، 1988 میلادی، ص مقدمه 1-3.
- 24- غزلیات حافظ، نذیر احمد،
- 25- غزلیات حافظ، نذیر احمد، مرکز تحقیقات فارسی، خانه فرهنگ ایران
دهلی نو، 1988 میلادی، ص مقدمه 6.
- 26- غزلیات حافظ، نذیر احمد، مرکز تحقیقات فارسی، خانه فرهنگ ایران
دهلی نو، 1988 میلادی، ص مقدمه 6.
- 27- غزلیات حافظ، چاپ نذیر احمد، خانه فرهنگ جمهوری ایران دهلی
نو، 1991 میلادی، ص مقدمه 12.
- 28- غزلیات حافظ، چاپ نذیر احمد، خانه فرهنگ جمهوری ایران دهلی
نو، 1991 میلادی، ص 55، در حاشیه.
- 29- غزلیات حافظ، چاپ نذیر احمد، خانه فرهنگ جمهوری ایران، دهلی
نو، 1991 میلادی، ص مقدمه 26.

☆☆☆